

MAŁGORZATA PRZENIOSŁO

ORCID: 0000-0001-7487-9976

Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
malgorzata.przenioslo@ujk.edu.pl

MAREK PRZENIOSŁO

ORCID: 0000-0002-7387-8530

Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
marek.przenioslo@ujk.edu.pl

Źródła do dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich w okresie PRL w polskich archiwach państwowych

Słowa kluczowe: Przemysł w okresie PRL, produkcja zabawek, kieleckie spółdzielnie zabawkarskie

Key words: Industry during the Polish People's Republic, toy production, toy co-operatives in Kielce

Streszczenie: W Kielcach po 1945 r. działały trzy duże zakłady zabawkarskie: Spółdzielnia Pracy Przemysłu Zabawkarskiego „Gromada”, Spółdzielnia Pracy Zabawkarsko-Metalowa „Precyzja” i Świętokrzyska Spółdzielnia Pracy Przemysłu Zabawkarskiego. Kielce w latach 70. i 80. XX wieku były siedzibą Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich – centrali grupującej kilkadziesiąt polskich spółdzielni zabawkarskich. Rozważania dotyczą zarówno trzech wspomnianych spółdzielni, jak i Krajowego Związku. Baza źródłowa do historii przemysłu zabawkarskiego jest bogata, choć silnie rozproszona. W dotychczasowych badaniach historii przemysłu zabawkarskiego stopień wykorzystania materiałów źródłowych (w tym zgromadzonych w placówkach archiwalnych) jest niewielki.

Tekst został podzielony na trzy części, w pierwszej znajdują się informacje o źródłach do dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich i Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w drugim o materiałach przechowywanych w Archiwum Państwowym w Kielcach i innych archiwach terenowych podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, w trzeciej zamieszczono informacje o źródłach zgromadzonych w innych placówkach. Źródła do dziejów przemysłu zabawkarskiego, którymi dysponujemy, pozwalają na przebadanie najważniejszych

aspektów funkcjonowania tej gałęzi produkcji. Dotyczy to spraw kadrowych poszczególnych przedsiębiorstw, zaopatrzenia w surowce niezbędne do wykonywania zabawek, bazy lokalowej, parku maszynowego, wielkości produkcji, zbytu wyprodukowanych wyrobów, kwestii bezpieczeństwa i higieny pracy, a także pracowniczych spraw socjalnych.

Abstract: After 1945, three large toy factories operated in Kielce: the “Gromada” Toy Industry Work Co-operative, the “Precyzja” Toy and Metal Work Co-operative and the Świętokrzyska Toy Industry Work Co-operative. In the 1970s and 1980s, Kielce was the seat of the National Association of Toy Co-operatives: the headquarters of several dozen Polish toy manufacturing co-operatives. This article focuses on both the three co-operatives and the National Association. The source base for the history of the toy industry is rich, although highly dispersed. In current research on the history of the toy industry, the degree of use of source materials (including those collected in archival institutions) is low. The text is divided into three parts, the first containing information about the sources for the history of Kielce toy co-operatives (and the National Association of Toy Co-operatives) collected in the Archive of New Records in Warsaw; the second – about the sources stored in the State Archives in Kielce and other local archives subordinated to the Chief Directorate of State Archives; the third – about the sources kept at other institutions. The available sources for the history of the toy industry allow for research into the most important aspects of this branch of manufacturing. This applies to personnel affairs of individual enterprises, supply of raw materials necessary for the manufacturing of toys, factory premises, machinery, production volume, product sales, occupational health and safety issues, as well as employee social welfare.

1. Wprowadzenie

Biorąc pod uwagę formę własności, po II wojnie światowej przez ponad 40 lat produkcja zabawkarska w Polsce opierała się głównie na dwóch rodzajach zakładów. Były to albo przedsiębiorstwa spółdzielcze¹, albo państwowe, stosunkowo niewielka była produkcja w ramach własności prywatnej. Stopniowo spółdzielnie zdobyły w produkcji zabawek pozycję wyraźnie pierwszoplanową. W Kielcach po 1945 r. działały trzy duże zakłady zabawkarskie: Spółdzielnia Pracy Przem-

---

¹ Spółdzielczość jest formą ruchu społeczno-gospodarczego obecnego w Europie od lat 40. XIX w. Historia spółdzielczości na ziemiach polskich również ma tradycje liczące się od XIX w., ta forma gospodarowania rozwijała się w Polsce także w okresie międzywojennym. Szerszy wybór literatury (również najnowszej) na temat dziejów ruchu spółdzielczego zob. Z. Chyra-Rolicz, *Między prywatną a wspólnym dobrem. Stosunek państwa i sił politycznych do spółdzielczości w II i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.

słu Zabawkarskiego „Gromada”², Spółdzielnia Pracy Zabawkarsko-Metalowa „Precyzja”³ i Świętokrzyska Spółdzielnia Pracy Przemysłu Zabawkarskiego⁴. Kielce w latach 70. i 80. XX w. były siedzibą Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich (dalej: KZSZ) – centrali grupującej kilkadziesiąt polskich spółdzielni zabawkarskich⁵. Rozważania w pewnym zakresie będą dotyczyły i tej struktury.

Dzieje przemysłu zabawkarskiego w Polsce po II wojnie światowej (także w okresie wcześniejszym) to obszar badawczy bardzo słabo rozpoznany. Na ten temat do tej pory ukazały się jedynie nieliczne publikacje, wśród nich trzeba wymienić monografię Doroty Żołędź-Strzelczyk i Alicji Sztylko dotyczącą lalek celuloidowych⁶ oraz mające charakter publikacji popularnonaukowych – pracę Anny Tyszewicz-Obara zawierającą informacje o kieleckich spółdzielniach zabawkarskich⁷ oraz Anety Popiel-Machnickiej i Alicji Sztylko traktującą o zabawkarstwie na Mazowszu⁸. W grupie artykułów dysponujemy m.in. tekstem Jerzego Strzelca *Produkcja zabawek w Polsce w XX wieku*⁹.

Baza źródłowa do historii przemysłu zabawkarskiego w Polsce po 1945 r. jest bogata, choć silnie rozproszona. W zdecydowanej większości przypadków niestety nie zachowała się dokumentacja wytworzona przez poszczególne zakła-

---

² Zakład został utworzony w 1938 r. W okresie PRL specjalizował się w produkcji drewnianych lalek w strojach regionalnych, zwierząt z drewna, zwierząt z pluszu, drewnianych klocek z tłoczonymi kolorowymi literami, zabawkowych mebelków, zabawkowych instrumentów muzycznych, różnego rodzaju układanek, maskotek (z drewna, ze skóry), huśtawek.

³ Historia „Precyzji” sięga początku lat 50. XX w., wytwarzanie zabawek rozpoczęto w drugiej połowie tego dziesięciolecia. Wśród asortymentu spółdzielni znajdowały się metalowe pistolety, pasy z kaburami na pistolety, miniaturowe instrumenty muzyczne (np. pianina, cymbalki, bębenki), drewniane lalki (początkowo), hulajnogi, rowerki, samochody z napędem pedałowym, zestawy do tworzenia różnego rodzaju konstrukcji (sprzedawane pod nazwą „młody konstruktor”), klocki, łopatki do piasku.

⁴ Spółdzielnia powstała w 1975 r. Produkowała m.in. pluszowe (lub z innych tkanin) wypchane zwierzęta (m.in. słoń, kaczor, pies, kot, małpa – niektóre zwierzęta posiadały bieguny), lalki z materiału, pióropusze indiańskie, maskotki.

⁵ Na temat KZSZ autorzy przygotowują monografię. Podstawowe informacje na temat tej struktury: M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Powstanie Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach (1972 r.)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2022, t. 25, s. 125–145. Zob. także przypis 15.

⁶ D. Żołędź-Strzelczyk, A. Sztylko, *Polskie lalki celuloidowe*, Wrocław 2022.

⁷ A. Tyszewicz-Obara, *Codziennie zmagania o nową zabawkę. Z dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich*, Kielce 2022.

⁸ A. Popiel-Machnicka, A. Sztylko, *Mazowiecki przemysł zabawkarski XX wieku*, Warszawa 2023.

⁹ „Zabawy i Zabawki” 2009, nr 1–4, s. 101–127. Jerzy Strzelec był ostatnim prezesem KZSZ w Kielcach (do końca 1989 r., następnie współpracował z likwidatorem Związku).

dy zabawkarskie¹⁰, do nielicznych wyjątków wśród materiałów o takim charakterze należy spuścizna aktowa Spółdzielni Pracy „Miś” w Łomży przechowywana w Archiwum Państwowym w Białymstoku Oddział w Łomży¹¹. Akta żadnej ze spółdzielni zabawkarskich funkcjonującej w Kielcach (także na szeroko rozumianej Kielecczyźnie) nie zachowały się. W dotychczasowych badaniach historii przemysłu zabawkarskiego stopień wykorzystania materiałów źródłowych (w tym zgromadzonych w placówkach archiwalnych) jest niewielki. Niektóre materiały jak dotąd pozostają praktycznie nierozpoznane. Oczywiście w dużym stopniu wynika to, jak już wspomniano, z dotychczas małego zainteresowania historyków tym obszarem badawczym.

Tekst został podzielony na trzy zasadnicze części, w pierwszej znajdują się informacje o źródłach do dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich i Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), w drugiej o materiałach przechowywanych w Archiwum Państwowym w Kielcach (dalej: APK) i innych archiwach terenowych podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, w trzeciej zamieszczono informacje o źródłach zgromadzonych w innych placówkach.

2. Źródła do dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich w zasobie Archiwum Akt Nowych

Placówką, która posiada bogate materiały dotyczące przemysłu zabawkarskiego, w tym produkcji zabawek w Kielcach, jest AAN. Wprawdzie w jego zasobie nie ma zespołów, które obejmowałyby wyłącznie materiały związane z zabawkarstwem, ale w kilku z nich dokumentacji o takim charakterze jest dość dużo. Należy do nich zespół Centralny Związek Spółdzielczości Pracy w Warszawie (dalej: CZSP; zespół nr 1647). Centralny Związek był strukturą grupującą różne branże spółdzielczości pracy, w tym spółdzielnie zabawkarskie¹². Niektóre jednostki zawierają materiały wartościowe naukowo, chociażby dotyczące założeń rozwojowych branży zabawkarskiej w latach 60. (sygn. 4/4/40), dotyczące lustra-

---

¹⁰ Większość z nich zaprzestała produkcji bezpośrednio po 1989 r., nieraz przez kilka lat (a nawet dłużej) pozostając jeszcze w stanie likwidacji. Niektóre zakłady przetrwały, lecz już w zmienionej formule własnościowej (zwykle stopniowo modyfikując asortyment produkcyjny – częściowo lub nawet całkowicie).

¹¹ Zespół: Spółdzielnia Pracy Wyrobów Zabawkarskich „Miś” w Łomży liczy 99 j.a.

¹² Strukturami podległymi Centralnemu Związkowi były Wojewódzkie Związki Spółdzielczości Pracy (dalej: WZSP).

cji KZSZ w Kielcach z lat 70. (sygn. 2/2/6, sygn. 2/2/7), lustracji w tym okresie innych struktur związanych z przemysłem zabawkarskim (np. sygn. 2/2/93).

Innym cennym zespołem w zasobie AAN do badania przemysłu zabawkarskiego w okresie PRL jest pozostałość aktowa Najwyższej Izby Kontroli (dalej: NIK) w Warszawie (nr 1154). Znajdujemy tu dokumentację kontroli przeprowadzanych przez Izbę w KZSZ w Kielcach (m.in. sygn. 65/263 i 77/163), także w niektórych pojedynczych zakładach zabawkarskich – wśród nich brak zlokalizowanych w Kielcach. Kontrole spółdzielni kieleckich, tak jak większości na terenie kraju, realizowały delegatury terenowe NIK (akta Izby kieleckiej znajdują się w zasobie APK – będzie o tym mowa w dalszej części tekstu).

Trzeba wspomnieć i o innych zespołach w AAN, wśród nich o Ministerstwie Przemysłu Drobnego i Rzemiosła w Warszawie (zespół nr 401)¹³, Centralnym Związku Spółdzielczości Rękodzieła Ludowego i Artystycznego Cepelia w Warszawie (nr 1629)¹⁴ i Telewizji Polskiej SA – zbiorze wycinków prasowych (nr 2514). Ostatni z wymienionych zespołów zawiera bardzo bogate materiały dotyczące tematyki zabawkarskiej wyselekcjonowane z gazet regionalnych i ogólnopolskich (tego dotyczy np. sygn. 2/1766, 2/1767, 2/1768, 8/541).

3. Źródła z zasobu Archiwum Państwowego w Kielcach i innych archiwów państwowych

a) Archiwum Państwowe w Kielcach

W badaniach nad przemysłem zabawkarskim w okresie PRL niewątpliwie pierwszoplanowe znaczenie (zarówno w przypadku zakładów kieleckich, jak i w szerszej skali – całego kraju) ma pozostałość aktowa (licząca 119 j.a.) Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach (zespół nr 989). Poza bardzo bogatymi informacjami o Związku (funkcjonował w latach 1972–1989)¹⁵ – jego strukturze organizacyjnej, zatrudnionej kadrze, posiedzeniach

¹³ W zespole tym nie znajdujemy oddzielnych teczek w całości dotyczących zakładów kieleckich, ale akta o produkcji zabawkarskiej w szerszej ogólnokrajowej skali (materiały z lat 50. XX w.). Przykładowo tej problematyki dotyczą sygn. 67, 291, 292, 345, 296, 410.

¹⁴ Zespół ten zawiera materiały z przełomu lat 40. i 50. dotyczące kieleckiej „Gromady” (sygn. 1.1/1/63).

¹⁵ Przed utworzeniem KZSZ koordynacją funkcjonowania spółdzielczych zakładów zabawkarskich zajmował się utworzony w 1962 r. CZSP, taką rolę odgrywał on także w stosunku do innych branż spółdzielczych. Aby usprawnić produkcję spółdzielni, na poziomie poszczególnych województw utworzono podległe warszawskiej centrali WZSP. W regionach

ciał statutowych, formach aktywności – znajdujemy bardzo szczegółowe i bogate informacje o zrzeszonych w tej organizacji spółdzielniach zabawkarskich. Dotyczyło to bieżącej produkcji, dostaw materiałów do produkcji, rozbudowy parku maszynowego, potrzeb lokalowych, pracowników (ich warunków pracy, zarobków, sfery socjalnej). Część materiału dokumentacyjnego odnosi się do pojedynczych zakładów, część zawiera informacje zbiorcze traktujące łącznie wszystkie zrzeszone spółdzielnie. Wyjątkowo atrakcyjne poznawczo są protokoły z posiedzeń ciał statutowych Związku, w tym szczególnie jego Zarządu (sygn. 32–53), dużą wartość mają także bardzo obszerne protokoły zjazdów delegatów KZSZ (sygn. 1–9). Te ostatnie nie były tylko posiedzeniami, na których w sposób kurtuazyjny i ogólnikowy przedstawiano informacje na temat działalności Związku i zrzeszonych w nim spółdzielni, ale stawały się nieraz miejscem, gdzie artykułowano autentyczne bieżące problemy zakładów, szczególnie bóleczki wynikające z braków materiałów do produkcji, kłopoty lokalowe, niedostateczne zabezpieczenie potrzeb socjalnych pracowników. Oczywiście ewentualna krytyka nie dotyczyła wprost władz państwowych czy partyjnych różnego szczebla, a jedynie np. potrzeby lepszego zorganizowania się w ramach poszczególnych zakładów, KZSZ czy też pozostałych struktur związanych z ruchem spółdzielczym. W zespole KZSZ znajdujemy informacje także o innych przejawach aktywności Związku, tak było chociażby z utworzonym w 1979 r. w Kielcach Muzeum Zabawkarstwa (dzisiejszym Muzeum Zabawek i Zabawy) i Zespołem Pieśni i Tańca Kielce, którego historia sięga 1973 r.

W APK przechowywany jest liczący ponad 6900 j.a. zespół Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Kielcach (zespół nr 503). Znajdujemy tu informacje o kieleckim KZSZ, także o poszczególnych spółdzielniach zabawkarskich funkcjonujących na terenie Kielc i województwa. Największa liczba akt dotyczy kieleckiej „Gromady” (np. sygn. 318, 365, 777, 1426, 1480, 3886, 6184, 6236) i „Precyzji” (np. sygn. 303, 776, 1397, 1487, 4164, 6215, 6300); liczne są także jednostki zawierające dokumentację radomskiej spółdzielni „Radomianka” (o źródłach na jej temat będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu). W przypadku każdej

---

z silnie rozwiniętą spółdzielczością zabawkarską kuratelą Wojewódzkich Związków objętych było zwykle kilka zakładów o takim charakterze. W ramach CZSP poszczególne gałęzie produkcji miały wyodrębnione pionys skoncentrowane na określonych rodzajach produkcji, taki specjalistyczny pion posiadała również branża zabawkarska (funkcjonował on jako Zjednoczenie Ogólnobranżowe Przemysłu Zabawkarskiego przy CZSP). Reorganizacja zarządzania spółdzielniami produkującymi zabawki nastąpiła po dziecięciu latach, właśnie wówczas utworzono KZSZ. Krajowemu Związkowi podlegało początkowo 27 spółdzielni zabawkarskich, w 1975 r. było ich już 42. M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Powstanie Krajowego Związku...*, s. 125–145.

z wymienionych spółdzielni dysponujemy kilkudziesięcioma teczkami, materiał dotyczy w większości lat 60. i 70. XX w.

Jak już wspomniano przy analizowaniu źródeł z AAN, wartościowe informacje o przemyśle zabawkarskim znajdujemy w pozostałości aktowej Najwyższej Izby Kontroli. Archiwum kieleckie przechowuje materiały delegatury NIK w Kielcach (zespół nr 339). W ramach zespołu znajduje się kilkanaście teczek z dokumentacją kontroli w kieleckich spółdzielniach zabawkarskich, akta dotyczą lat 60., 70. i 80.¹⁶ Akta kontroli „Gromady” znajdują się m.in. w sygn. 2412, 3351 i 5510, natomiast „Precyzji” dotyczy m.in. sygn. 1507, 2321 i 3352.

Wprawdzie skromne, ale wnoszące interesujące informacje są akta dotyczące spółdzielni zabawkarskich zgromadzone w ramach przechowywanego w APK zespołu Archiwum Państwowe w Kielcach (zespół nr 717). Interesującego nas problemu dotyczy sygnatura 3.7/754 odnosząca się do kieleckiej „Gromady”. W materiale tym znajdujemy m.in. informację o powstaniu spółdzielni, stało się to w 1938 r. (a nie, jak dotychczas się uważało, w 1939 r.).

W przypadku części zabawkarskich spółdzielni pracy dysponujemy aktami zakładowych struktur Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR); w odniesieniu do spółdzielni kieleckich takie akta nie zachowały się, choć w niektórych innych zespołach informacje o działalności struktur partyjnych są obecne – w większym zakresie np. w przechowywanym w APK zespole KZSZ. Wiadomości o aktywności organizacyjnej PZPR wśród pracowników kieleckich spółdzielni zabawkarskich można poszukiwać także w obszernym zespole Komitet Wojewódzki PZPR w Kielcach (APK, zespół nr 867), ale są to informacje wyjątkowo ubogie, jedynie w pojedynczych teczkach badacz odnajdzie ślady zainteresowania partyjnych struktur wojewódzkich spółdzielni zabawkarskimi (np. sygn. 1/383, 1/2938). Partyjne władze wojewódzkie przejawiały spore zainteresowanie sprawami gospodarczymi, ale dotyczyło to głównie największych zakładów (tak było chociażby z kielecką Iskrą). W przypadku struktur spółdzielczych najwięcej miejsca poświęcano dużym mleczarniom i największym spółdzielniom rolniczym.

---

¹⁶ Zbiór zawiera także teczkę (sygn. 7684) dotyczącą pozostającego już w likwidacji Centrum Naukowo-Produkcyjnego Przemysłu Zabawkarskiego Spółdzielni Osób Prawnych w Kielcach, które w 1989 r. przejęło KZSZ (akta dotyczą początku lat 90.). Wartość tego materiału wynika z bardzo skromnych informacji, jakie posiadamy na temat losów likwidowanych struktur zarządzających spółdzielczością zabawkarską po 1989 r.

b) Inne archiwa państwowe

Stare fotografie są niedocenianym, a często cennym źródłem informacji. Najpotężniejsza w Polsce baza fotografii zgromadzona w Narodowym Archiwum Cyfrowym (dalej: NAC) daje stosunkowo niewielkie możliwości pozyskania zdjęć związanych z produkcją zabawek. Tej tematyki dotyczą jedynie pojedyncze fotografie. Diametralnie inna sytuacja ma miejsce w przypadku fotografii przechowywanych w Archiwum Polskiej Agencji Prasowej (dalej: Archiwum PAP), szerzej będzie o tym mowa w kolejnej części artykułu. W tym miejscu trzeba jednak dodać, że w NAC można zapoznać się z zestawem miniaturek tych fotografii, których oryginały znajdują się w Archiwum PAP.

Wprawdzie nie dotyczy to spółdzielni zlokalizowanych w Kielcach, ale warto wspomnieć o źródłach dotyczących dużej spółdzielni zabawkarskiej funkcjonującej w Radomiu (leżącym w ówczesnym województwie kieleckim). Mowa o „Radomiance”, która specjalizowała się w produkcji lalek (szczególnie z tkanin), ubranek dla lalek, wózków dla lalek, maskotek, zabawkowego sprzętu kuchennego i wyposażenia domków dla lalek. Największa liczba źródeł do dziejów tego zakładu znajduje się w APK (szczególnie w ramach zespołu KZSZ i WZSP) i w Archiwum Państwowym w Radomiu. W archiwum radomskim najbardziej bogate w materiały na temat „Radomianki” są zespoły: Okręgowy Zarząd Dochodów Państwa w Radomiu (zespół nr 658; np. sygn. 3.2/38, 3.3/44); Izba Skarbowa w Radomiu (zespół nr 1237; np. sygn. 259, 420); Archiwum Państwowe w Radomiu (zespół nr 388; np. sygn. 4.5/851).

Wprawdzie skromne, ale nieraz wartościowe badawczo informacje o kieleckich spółdzielniach można odnaleźć w innych archiwach państwowych, zwykle jednak dotyczy to informacji szerszych, dotyczących większej liczby zakładów zabawkarskich z całego kraju. Tak jest chociażby w przypadku unikatowego obszernego dokumentu, jaki autorom artykułu udało się odnaleźć w Archiwum Państwowym w Poznaniu w zespole Krajowy Związek Spółdzielni Przemysłu Poligraficznego i Opakowań w Poznaniu (zespół nr 2088). W ramach sygn. 191 znajduje się bardzo obszerne zestawienie z 1969 r. ze szczegółowymi informacjami na temat wszystkich spółdzielni zabawkarskich funkcjonujących wówczas w Polsce, wśród nich o kieleckiej „Gromadzie” i „Precyzji”, także innych leżących na terenie ówczesnego województwa kieleckiego: radomskiej „Radomiance” i kilku spółdzielniach tylko częściowo zajmujących się produkcją zabawek – Powiatowej Spółdzielni Pracy Usług Wielobranżowych w Pińczowie, Robotniczej Spółdzielni Pracy Konfekcyjno-Odzieżowej im. Hanki Sawickiej w Ostrowcu Świętokrzyskim, Spółdzielni Pracy Produktów i Usług Artystycznych „Twórczość” w Kielcach oraz Chemicznej Spółdzielni Pracy „Świt” w Radomiu.

4. Inne źródła

Wartościowe poznawczo są materiały przedstawiające dzieje produkcji zabawek w okresie PRL przechowywane w Archiwum PAP. Interesującej nas tematyki dotyczy bardzo bogata, licząca kilka tysięcy fotografii kolekcja ilustrująca produkcję zabawek w poszczególnych zakładach¹⁷. Zakłady były odwiedzane przez profesjonalnych fotografów zatrudnionych w Centralnej Agencji Fotograficznej¹⁸ (najwięcej zdjęć pochodzi z lat 70. i 80. XX w.), ci wykonywali jednorazowo zwykle kilkadziesiąt zdjęć przedstawiających hale produkcyjne z parkiem maszynowym, pracowników, także same zabawki. Fotografiom towarzyszą wartościowe naukowo notatki (z pewnością autorstwa fotografów), nieraz dość obszerne, z informacjami na temat fotografowanych scen i obiektów. Zbiory zgromadzone w Archiwum PAP udostępniane są zainteresowanym na zasadach komercyjnych.

Jak już wcześniej wspomniano (zob. przypis 10), zdecydowana większość dotychczasowych spółdzielni zabawkarskich, w tym trzy interesujące nas spółdzielnie kieleckie, zaprzestała działalności wkrótce po 1989 r. Zwykle ich majątek przejmowali likwidatorzy, akta dotyczące procedury likwidacyjnej (nieraz trwała więcej niż kilka lat) też w pewnym stopniu można traktować jako źródło historyczne. Materiały o takim charakterze przechowywane są w ramach zbiorów archiwalnych odpowiednich wydziałów Sądów Rejonowych (w przypadku Kielc w Sądzie Rejonowym przy ul. Malików).

Specyficznym rodzajem źródeł do badania przemysłu zabawkarskiego w okresie PRL mogą być oczywiście także same zabawki. Bardzo bogatą kolekcję takich eksponatów posiada kieleckie Muzeum Zabawek i Zabawy, największe tego typu muzeum w Polsce. Placówka ta dysponuje w dużej liczbie także zabawkami wyprodukowanymi przez trzy analizowane spółdzielnie kieleckie („Gromadę”, „Precyzję” i Świętokrzyską). Dzięki eksponatom (niektóre mają charakter unikatowy) jesteśmy w stanie poczynić wiarygodne ustalenia na temat asortymentu produkcyjnego poszczególnych zakładów. Muzeum Zabawek i Zabawy w Kielcach dysponuje także dość pokaźną liczbą dokumentów o charakterze archiwalnym, dotyczących spółdzielczości zabawkarskiej (zgromadzone są one w zbiorach specjalnych niewielkiej biblioteki funkcjonującej przy Muzeum).

¹⁷ Fotografie dotyczące produkcji zabawek to oczywiście jedynie niewielka część zbioru materiałów przechowywanych w Archiwum PAP. Przykładowe fotografie wraz z materiałem opisowym: „Gromada” – sygn. 224449, 251730; „Precyzja” – sygn. 255658, 255659; Świętokrzyska Spółdzielnia Pracy – sygn. 329405, 361738.

¹⁸ Struktura ta funkcjonowała w latach 1951–1991.

Gruntowne badania problematyki gospodarczej w okresie PRL powinny skłonić historyka także do sięgnięcia do zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej. Nie ma wątpliwości, że i spółdzielczość była obiektem zainteresowania służb specjalnych (choć z pewnością nie był to obszar mający dla wspomnianych struktur szczególnie istotne znaczenie). Autorzy artykułu nie przeprowadzili jeszcze takiej kwerendy, ale istnieje szansa, że będzie można odszukać materiały dotyczące poszczególnych zakładów, a już z pewnością teczki tajnych współpracowników będących pracownikami interesujących nas zakładów (takie poszukiwania trzeba rozpocząć od kadry kierowniczej spółdzielni).

W badaniach dotyczących historii najnowszej pewną rolę mogą odgrywać źródła wywołane. Dotyczy to także omawianej tematyki. Szczególnie lata 70. i 80. XX w. są okresem, o którym pozyskać możemy wartościowe informacje od osób w tym okresie aktywnych zawodowo (teoretycznie może to dotyczyć jeszcze lat 60., a nawet 50.). W ich pamięci pozostał jeszcze nieraz nawet dość szczegółowy obraz pracy w interesujących nas zakładach. Autorzy pozyskali pewną liczbę informacji od ostatniego prezesa KZSZ w Kielcach Jerzego Strzelca (kierował Związkiem w latach 80.).

5. Podsumowanie

Źródła do dziejów przemysłu zabawkarskiego w okresie PRL, którymi dysponujemy, pozwalają na przebadanie najważniejszych aspektów funkcjonowania tej gałęzi produkcji. Dotyczy to spraw kadrowych poszczególnych przedsiębiorstw, zaopatrzenia w surowce niezbędne do wykonywania zabawek, bazy lokalowej, parku maszynowego, wielkości produkcji, zbytu wyprodukowanych wyrobów, kwestii bezpieczeństwa i higieny pracy, a także pracowniczych spraw socjalnych. W dostępnej dokumentacji nie brakuje także wątków odnoszących się do kwestii ideologicznych, w tym funkcjonowania zakładowych struktur partyjnych. W związku z niezachowaniem się akt poszczególnych przedsiębiorstw (z wyjątkami) możliwości badawcze są niestety ograniczone, braki te przynajmniej częściowo rekompensują jednak inne zachowane akta – duże znaczenie ma tu szczególnie dokumentacja KZSZ w Kielcach, akta różnego szczebla instytucji spółdzielczych (CZSP w Warszawie i poszczególnych WZSP), także materiały pokontrolne autorstwa NIK. Duże walory poznawcze ma też bogata kolekcja fotografii zaopatrzona w komentarze tekstowe zgromadzona w Archiwum PAP. Wyartykułowane wyżej stwierdzenia można odnieść także do możliwości badawczych dotyczących kieleckich spółdzielni zabawkar-

skich. Sytuacja jest tu nawet bardziej korzystna ze względu na proporcjonalnie większą niż w przypadku innych zakładów obecność spółdzielni kieleckich w aktach KZSZ (co oczywiście można wytłumaczyć ulokowaniem siedziby tej struktury właśnie w Kielcach) i dość bogatą w interesujące nas informacje pozostałość aktową kieleckiego WZSP.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Centralny Związek Spółdzielczości Pracy w Warszawie, sygn. 2/2/6, 2/2/7, 2/2/93, 4/4/40
Najwyższa Izba Kontroli w Warszawie, sygn. 65/263, 77/163.

Ministerstwo Przemysłu Drobego i Rzemiosła w Warszawie, sygn. 67, 291, 292, 345, 296, 410.

Centralny Związek Spółdzielczości Rękodzieła Ludowego i Artystycznego Cepelia w Warszawie, sygn. 1.1/1/63.

Telewizja Polska SA – zbiór wycinków prasowych, sygn. 2/1766, 2/1767, 2/1768, 8/541.

Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży

Spółdzielnia Pracy Wyrobów Zabawkarskich „Miś” w Łomży, sygn. 1–99.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. 3.7/754.

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Kielcach, sygn. 1/383, 1/2938.

Krajowy Związek Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach, sygn. 1–9, 32–53.

Najwyższa Izba Kontroli w Kielcach, sygn. 1507, 2321, 2412, 3351, 3352, 5510, 7684.

Wojewódzki Związek Spółdzielni Pracy w Kielcach, sygn. 303, 318, 365, 776, 777, 1397, 1426, 1480, 1487, 3886, 4164, 6184, 6215, 6300, 6236.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Krajowy Związek Spółdzielni Przemysłu Poligraficznego i Opakowań w Poznaniu, sygn. 191.

Archiwum Państwowe w Radomiu

Archiwum Państwowe w Radomiu, sygn. 4.5/851.

Izba Skarbowa w Radomiu, sygn. 259, 420.

Okręgowy Zarząd Dochodów Państwa w Radomiu, sygn. 3.2/38, 3.3/44.

Archiwum Polskiej Agencji Prasowej

Kolekcja fotografii (wraz z materiałem opisowym), sygn. 224449, 251730, 255658, 255659, 329405, 361738.

Źródła wywołane

Informacje uzyskane w 2023 r. od Jerzego Strzelca (ostatniego prezesa KZSZ w Kielcach).

Opracowania

Chyra-Rolicz Z., *Między prywatą a wspólnym dobrem. Stosunek państwa i sił politycznych do spółdzielczości w II i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.

Popiel-Machnicka A., Sztylko A., *Mazowiecki przemysł zabawkarski XX wieku*, Warszawa 2023.

Przeniosło M., Przeniosło M., *Powstanie Krajowego Związku Spółdzielni Zabawkarskich w Kielcach (1972 r.)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2022, t. 25.

Strzelec J., *Produkcja zabawek w Polsce w XX wieku*, „Zabawy i Zabawki” 2009, nr 1–4.

Tyszewicz-Obara A., *Codzienne zmagania o nową zabawkę. Z dziejów kieleckich spółdzielni zabawkarskich*, Kielce 2022.

Żołądź-Strzelczyk D., Sztylko A., *Polskie lalki celuloidowe*, Wrocław 2022.